

УДК 947.1(575.2) (043.3)

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ
 КОНСТИТУЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
 CONSTITUTION OF KYRGYZ REPUBLIC

*Кадыралиева В.А. – философия багыты боюнча магистр,
 Назарбаева Б.С. – тарых багыты боюнча магистр. Кочкор-Ата колледжи.
sanirabiyqa_shaiyrbekovna@mail.ru*

Аннотация: Макалада Конституция жөнүндө түшүнүк. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы. Конституциялык өзгөртүүлөр жана толуктоолору. Конституциялык өзгөртүүлөрдүн жыйынтыктары.

Аннотация: В данной статье изложены общее понятие о Конституция. Принятие Конституции Кыргызской Республики. Изменения и дополнения к Конституции. Результаты изменения и дополнения к Конституции

Annotation: Concept of the Constitution. Adoption Constitution of Kyrgyz Republic. Changes and amendments to the Constitution. Results changes and amendments to the Constitution.

Ачык сөздөр: саясий тарых, эгемендүү Кыргызстан, Кыргыз Республикасынын Конституциясы, мыйзамдуулук, демократия, референдум.

Ключевые слова: политическая история, независимый Кыргызстан, Конституция Кыргызской Республики, законодательства, демократия, референдум.

Key words: political history, independent Kyrgyzstan, Constitution of Kyrgyz Republic, legislation, democracy, referendum.

Кыргызстандын соңку мезгилдеги саясий тарыхы бул XX кылымдагы кыргыз элинин көз карандысыздыкка ээ болушу, мурдагы советтик системанын кулашы жана көз карандысыз өлкөнүн пайда болушу менен мүнөздөлөт. Акыркы 25 жылдагы кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолу улуу өзгөрүүлөргө бай жана Кыргызстан мамлекеттүүлүктүн жаңыча тиби менен өнүгүп келе жаткан Борбор Азиядагы алдыңкы катардагы өлкө. Ал эми мамлекеттин курулуш башаты жана анын түзүмү дал ушул Конституция менен башталат жана аныкталат. Мамлекеттин түзүлүшүн, түзүмүн анын келечегин жана өнүгүү жолун аныктай турган негизги эрежелер менен стейтменттердин өзөгү – Конституция. Конституция бул бардык көз карандысыз деп таанылган өлкөлөрдө мамлекеттин укуктук негизин аныктап, аны кармап турган фундаменти болуп эсептелет[2,3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Кыргыз Республикасынын азыркы мезгилин жана анын өнүгүшүнүн ар тараптуулугу, өлкөдөгү укуктук маселелердин негизи тууралуу сөз болгондо сөзсүз түрдө Кыргызстандын Конституциясы жана андагы беренелер менен Конституциянын бүгүнкү күнгө чейинки өзгөртүүлөрү жана толуктоолору биринчи көңүлгө алынуу менен маанисин ачуу зарыл. Анткени, Кыргызстандын соңку мезгилдеги башкача айтканда эгемендүүлүк жылдардагы саясий өнүгүшү бул түздөн-түз анын укуктук өзөгүн түзгөн Конституция менен байланышта болгондугу менен түшүндүрүлөт. Конституциянын маани-маңызын ачууда кайсы гана мамлекет болбосун анын биринчи кадам таштаганынан тартып атрибуттук күчкө жана мааниге ээ болгон символу болуп Конституция эсептелинет.

Конституция бул негизги мыйзам. Аны менен өлкөнүн көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы, башкаларга күнкорсуз экендиги аныкталат. Кыргыз Республикасынын

Конституциянын бардык редакцияларында Кыргызстандын өз алдынчалыгын, мамлекеттүүлүгүн аныктаган берене (статья) биринчи берене болуп саналат. Анда Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет (КРнын Конституциясы 1993-2010). Ошондой эле Конституция бул мамлекетти сырткы дүйнөгө укуктук жактан тааныткан жана анын мамлекет катары кайсы бир территорияда орногондугун белгилеген жападан жалгыз укуктук-нормативдик документ. Бул нерсе Башмыйзамдын экинчи беренесинде төмөнкүчө берилген. Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагында толук мамлекеттик бийликке ээ, ички жана тышкы саясатты өз алдынча жүргүзөт. Ошондуктан Конституция бул белгилүү бир аймактагы гана мамлекеттин бардыгын аныктабастан ал ошол эле учурда ал мамлекеттин өнүгүү приоритетин дагы аныктайт. Ал мамлекеттин ар бир структурасынын функционалдык милдеттери менен укуктарын так көрсөтөт.

Конституция бул бир гана адамдын же башкаруучунун кызыкчылыгын, мүдөөсүн көздөбөгөн жалпы мамлекеттик мааниге ээ болгон укуктук-ченемдик акт жана жалпы коомдун кароосуна талкууга коюлуп, жогорку мыйзам чыгаруучу бийлиги тарабынан колдоого ээ болуп (же мамлекет башчы тарабынан) бекитилген укуктук документ. Башка мыйзам актыларына салыштырмалуу күчү жана салмагы боюнча дагы жогору турат жана андагы ар бир берене (статья) так жазылган. Конституция дээрлик бардык укуктук мамлекеттерде мамлекеттин жана анда жашаган элдин башкача айтканда өлкө калкынын эң негизги укуктук гаранты болгондуктан ал мамлекеттин же коомдун өнүгүшүнүн векторун аныктоочу укуктук өзөгү болуп саналат.

Кыргыз мамлекетинин баш мыйзамы - Конституциясынын кабыл алынышы көз карандысыз Кыргыз Республикасынын коомдук, тарыхый, саясий жана укуктук турмушун, өлкөнүн келечектеги койгон максатын жана анын өнүгүү жолун көрсөткөн күн 1993-жылдын 5-майы эсептелинет. Конституция бүгүнкү күнгө чейин жалпысынан 8 жолу өзгөртүлүп толукталды. Бул өзгөртүүлөр менен толуктооло 1994, 1998, 2003, 2006, 2007, 2010, 2016- жылдары болду.

Макаланын алкагында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышынын тарыхына жана өзгөртүүлөрүнө токтололу. Анткени 1993-жылы кабыл алынган Конституция 1990-ж. 27-октябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII сессиясы жаңы Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти башында турган Конституциялык комиссия түзгөн. Аталган комиссия бир жарым жылдык мөөнөттө Кыргызстандын Конституциясынын биринчи долбоорун иштеп чыгып, жалпы элдик талкууга койгон. Үч айдан ашык талкуу жүрүп, ММКларга жарыяланып, дагы эки Конституциянын долбоорлору альтернативалык негизде сунуш кылынып, алардагы айрым жоболор негизги Конституцияны иштеп чыгууда эске алынуу менен алгачкы Конституциябыз кабыл алынган эле. Жаңы Конституциянын долбоорунун негизинде мурдагы Жогорку Советтин ордуна Жогорку Кеңеш деп Конституцияга киргизилип, XII сессиясында талкууланып, 1993-ж. 5-майда кабыл алынган жана бүгүнкү күнгө чейин бул күн белгиленип келет[2].

Кыргыз Республикасынын Конституциясы негизги мыйзам катары Кыргызстандын элинин эркине жана кызыкчылыктарына ылайык өлкөбүздүн коомдук түзүлүшүнүн жана саясатынын негиздерин аныктаган. Мындан сырткары бул документте республиканын мамлекеттик органдары такталып, алардын түзүлүшү жана ишмердиктери, атуулдардын укуктары менен милдеттери бекитилген. Конституцияга ылайык республикада чыныгы эгемендүүлүктүн жана көз карандысыздыктын компоненттери - мамлекеттик желек, гимн, герб, бажы кызматы, алтын запасы, улуттук гвардия, улуттук валюта такталган. Ошонун негизинде Кыргызстан 1991-1996-жылдары көз каранды эместиктин чыныгы принциптерин

турмушка ашыруу менен реалдуу эгемендүүлүккө карай жол баштаган.

Бул кабыл алынган жаңы Конституциянын маңызын негизги эки принцип түзгөн:

1. бийлик бутактарынын бөлүнүшү;
2. элдик суверенитет.

Ошондой эле бул Конституцияда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлиги үч бутакка: мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги болуп бөлүнгөндүгү менен мурдагы советтик Конституциялардан айырмалангандыгын белгилөө менен эгемендүүлүктүн жаңы багыты катары баалоого болот. Партиянын үстөмдүгү жоюлуп, анын ордуна көп партиялуулук система киргизилген. Мамлекет ар бир адамдын жеке укугун жана эркиндигин коргоого милдеттенген. Конституцияда биринчи жолу конституциялык көзөмөлдү ишке ашыруучу жана жогорку сот органы катары Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту киргизилген [1].

Тилекке каршы ошол 1993-жылкы Баш мыйзамдан кийин өлкөбүз бир катар конституциялык реформаларды баштан кечирди. 1994-жылдын 22-октябрында КРнын президентинин 21-сентябрындагы Указына ылайык референдум өткөрүлгөн. Референдумдун жыйынтыгы менен Баш мыйзамга өзгөртүү киргизилип, Мыйзам чыгаруу жыйыны 35 адамдан, Эл өкүлдөр жыйыны 70 адамдан турган. Ошондой эле Президенттин укуктары кеңейтилип, Президент өз бийлигин чыңдоо максатында кийинки өзгөртүүлөргө жол ачылган [6].

1996-ж. 10-февралындагы «Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү» жөнүндөгү мыйзамдын долбоору боюнча бүткүл элдик референдум бийлик бутактарынын ыйгарым укуктарын бөлүштүрүүгө багытталган [3].

Өлкө Президентинин 1998-жылдын 1-сентябрындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» мыйзамдын долбоорун жалпы элдик талкуулоо» туралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин №270 Указы менен байланыштуу [7]. Ага ылайык 1998-жылдын 17-октябрында аталган референдум өткөрүлүп, Конституция дагы бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Бул жолу Жогорку Кеңештин палаталарынын депутаттарынын саны жана структурасы [7] өзгөртүлгөн. Тагыраак айтканда Мыйзам чыгаруу палатасында - 60 депутат, Эл өкүлдөр жыйынына - 45 депутат болуусу бекитилген. Ошону менен бирге, Мыйзам чыгаруу палатасынын 20% (15 орун) шайлоочулардын ишеним көрсөтүүсүнөн 5%тик чектен өткөн саясий партияларга берилген. Эл өкүлдөр жыйынын депутаттыгына шайлануу үчүн, талапкерлер өз шайлоо аймактарында 3 жылдан кем эмес жашоосу керек болгон. Мындан башка депутаттык кол тийбестик институту (парламенттик иммунитет) киргизилген.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2003-жылдын 13-январындагы №8 «Кыргыз Республикасында референдум (жалпы элдик добуш берүү) өткөрүү тууралуу» Указы менен башталып, 2003-жылдын 18-февралындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу» мыйзам 2003-жылдын 2-февралындагы референдумда кабыл алынган. Албетте бул жолку референдум да президенттин укуктарын кеңейтүүгө багытталган жана өлкө калкынын көпчүлүгү бул мыйзамды колдоп берген [4]. Бирок, Президенттин мындай кадамдарын карапайым калк кеч болсо да түшүнүп, демократиялуу коомдо өлкө жарандары өз укуктары менен эркиндиктерин пайдаланып, мамлекеттеги болуп жаткан саясий оюндарды, үй-бүлөлүк башкаруу системасынын өлкө келечегине жана бийликтин бир колго топтолушуна бөгөт койуу менен 2005-жылдын 24-мартында акаевдик системаны түп тамыры менен жок кыла алды.

Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргыз Республикасынын Конституциясына болгон кийинки өзгөртүүлөрү 2006-жылдын 9-ноябрындагы №180 «Кыргыз Республика-

сынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү» буйругу, 2007-жылдын 15-январындагы №2 «Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндөгү» мыйзамынын негизинде 2005-ж. Март окуяларынан кийинки жаңы бийликтин тушунда болгон.

Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү мөөнөтү менен Конституциянын жаңы редакциясын кабыл алуунун мөөнөтү өтө жакын. 2006-жылдагы Конституцияга киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык жаңыдан бийлик органдарына гендердик тең укуктуулук киргизилип, аялдар менен эркектер бирдей укуктарга жана эркиндиктерге ээ болушуп, аялдардын бийлик бутактарына жана мамлекеттик кызматтарга келишине шарт түзүлгөн. Ошондой эле мамлекет тарабынан жарандардын кош жарандыкка жол ачылган. Жогорку Кеңеш беш жылга шайланган 90 депутаттан турган, алардын 50% кем эмеси пропорционалдуу система менен шайлануусу милдет болгон. Президент, адилеттүүлүк иштери боюнча Улуттук Кеңештин сунушу менен Жогорку Кеңешке Конституциялык соттун, Жогорку соттун, жергиликтүү соттордун милдетин аткарууга талапкерлерди көрсөткөн. Конституциянын жаңы редакциясында, Кыргыз Республикасынын атуулдарынын бир канча укуктары кеңейип, өлүм жазасы жокко чыгарылган.

Конституциялык соттун 2007-жылдын 14-сентябрындагы чечиминин негизинде 2007-жылдын 21-октябрындагы бүткүл элдик референдумда кабыл алынган жана 2007-жылдын 23-октябрындагы "Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө" мыйзамын кабыл алуу менен мүнөздөлөт [9]. Бул жаңы редакцияга ылайык бир катар өзгөртүүлөр киргизилген: Президенттин ыйгарым укуктары Премьер-министрге, Жогорку Кеңешке өкмөттүн түзүлүшү жана курамын бекитүүгө макулдук берүү укугу менен толукталган. Президент Премьер-министрдин кеңеши менен жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын жетекчилерин дайындоого укук алган жана аларды ээлеген ордуна бошото алган. Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары, Конституциялык соттун жана Жогорку соттун судьяларын кылмыш-жаза жана административдик жоопкерчиликке тартууга макулдук берүүсү менен толукталган. Жаңы редакцияга ылайык, Премьер-министр Президентке Өкмөттүн (коргоо жана коопсуздук суроолору боюнча иш алып баруучу өкүлдөрүнөн сырткары) өкүлдөрүнүн талапкерлигин көрсөтө алуу мүмкүнчүлүгүн киргизе алган. Президент Өкмөттүн жана башка аткаруу органдарынын нормативдик-укуктук актыларын токтотуу укугуна ээ болгон. Мына ушул өзгөртүүлөр жана толуктоолор акаевдик системанын кайрадан бакиевдик системанын кайталанышы болуп калган. Бийликке келген К.Бакиев 24-марттан сабак албастан тескерисинче мурунку системаны кайра алып келип жыйынтыгы 2010-жылдын 7-апрелиндеги кандуу окуянын келип чыгышын шарттады.

2010-ж. Апрель революциясы өлкөнүн жаңы бийлигин, жаңы Конституциянын кабыл алынышына алып келди. Анткени, саясий кырдаалга жараша жаңыча саясий система киргизилип, алар жаңыча мыйзамдык актыларды, өзгөртүүлөрдү жана өлкөнүн баш мыйзамын өзгөртүүнү талап кылган. Ошондуктан 2010-жылдын 27-июнунда ошол кездеги Убактылуу Өкмөт демилге кылып өткөргөн бүткүл элдик референдум аркылуу Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясын кабыл алынды. 2010-жылдагы жаңы Конституциянын өзгөчөлүктөрү катары: өлкө парламенттик – президенттик башкарууга өтүп, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ыйгарым укуктары кеңейип, өлкөнүн ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын тактоо, аныктоо, мамлекеттин Премьер-министрин бекитүү, Өкмөттүн структурасын жана курамын бекитүү, укук органдарынын Улуттук Кеңешин бекитүү милдеттерге ээ болгон. Жогорку Кеңешке шайлоо көп партиялуулук системасы аркылуу жүргүзүлгөн. Мамлекеттик органдар менен

жергиликтүү органдардын ыйгарым укуктары, милдеттери так бөлүнүп көрсөтүлгөн. Президент эки мөөнөткө шайланууга укуксуз болгон жана өз ыктыяры менен бүткүл элдик референдум өткөрүү укугу жоюлган[10].

2016-жылы кайрадан[8] А. Атамбаевдин мезгилиндеги жаңы конституциябыз хронологиялык жактан жана өзгөртүп, толуктоолорунун себептери бизге маалым болгондуктан бул Конституцияны анализдөөнүн зарылчылыгы жокко эсе.

Жыйынтыктап айтканда эгемен өлкөбүздүн Баш мыйзамын өзгөртүп, толуктоо өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөргө алып келди жана коомдук саясий турмушка терс таасирин тийгизди. Кайсы бир бийликтин жеке кызыкчылыгы үчүн Баш мыйзамдын өзгөртүлүшүн жалпы коомчулук сын көз карашта кароо менен өлкө ичинде мыйзамдуулуктун сакталбашына түрткү болууда. Ошондой эле 1993- жылкы нуска менен бүгүнкү нусканы салыштыруу менен андагы айырмачылыктан эле коомдук өнүгүүнү байкоого болот. Кыргыз Республикасынын Конституциясын бүгүнкү күндө дагы кенен изилдөөгө алаарлык иш.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Конституция Киргизской ССР = Кыргыз ССРнин Конституциясы [Текст]. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 63 б.
2. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] // Кыргыз Туусу. – 1993. – 22 май.
3. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] // Нормат. акты Кырг. Респ. – 1996. – № 2. – С. 3-20.
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст] // Эркин Тоо. – 2003. – 21 февр.
5. Кыргыз Республикасынын Конституциясы [Текст]: в ред. Законов КР от 16 февр. 1996 г., № 1; от 21 окт. 1998 г., № 134 // Нормат. акты Кырг. Респ. – 1998. – № 21. – С. 3-21.
6. Кыргыз Республикасынын Конституциясы = Конституция Кыргызской Республики [Текст] – Бишкек, 1994. –42 б.
7. Кыргыз Республикасынын Конституциясы = Конституция Кыргызской Республики [Текст] – Бишкек, 1998. –42 б.
8. Кыргыз Республикасынын Конституциясы = Конституция Кыргызской Республики [Текст] – Бишкек, 2017. –47 б.
9. Кыргыз Республикасынын Конституциясы = Конституция Кыргызской Республики [Текст] – Бишкек, 2006. –45 б.
10. Кыргыз Республикасынын Конституциясы = Конституция Кыргызской Республики [Текст] – Бишкек, 2010. –42 б.